

JURIDISCHE VAARDIGHEDEN IN HET ONDERWIJS: TIJD VOOR EEN UPGRADE?

Bart van Klink*

Hoe moet het juridische vaardighedenonderwijs er in de toekomst uitzien? Is het wenselijk dat de rechtenstudent wordt gevormd tot een *T-shaped lawyer* die, behalve over juridische kennis, ook beschikt over algemene kennis en vaardigheden? Ter verheldering van de discussie presenteert Van Klink een Vaardighedenkwadrant, waaruit verschillende opties voor de verdere ontwikkeling van het juridische vaardighedenonderwijs volgen.

1 Academische vorming

Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw maken vaardigheden een vast onderdeel uit van de rechtenopleidingen aan universiteiten en hbo's. Studenten worden getraind in onder meer informatie zoeken, schrijven, pleiten, analyseren en opzetten van argumentaties, en uitvoeren van juridisch onderzoek. In al die tijd heeft het vaardighedenonderwijs steeds de belofte weten te behouden van een snelle weg tot succes: na het volgen van een cursus vaardigheden ben je een volwaardig schrijver, pleiter of onderzoeker! Dat deze belofte in de praktijk maar zelden wordt (en kan worden) waargemaakt, doet niets af aan de gewekte verwachtingen. De status van het vaardighedenonderwijs zou men als 'parawetenschappelijk' kunnen omschrijven: net zoals de verpleging de geneeskunde ondersteunt, draagt de training van vaardigheden bij aan de academische vorming van studenten, maar wordt deze vaak niet gezien als een 'echte' wetenschappelijke activiteit.

Met de opkomst van de zogeheten *21st century skills*, die aan het begin van deze eeuw in de Verenigde Staten zijn ontwikkeld en zich al snel over Europa verspreidden, kreeg het vaardighedenonderwijs een nieuwe boost. Het gaat hierbij om competenties die vaak niet nieuw zijn, maar die voor deze eeuw van bijzonder belang worden geacht, zoals kritisch denken, creativiteit, communicatie, mediawijsheid en diverse sociale en technologische vaardigheden. De claim is zelfs dat het trainen van deze algemene vaardigheden het traditionele onderwijs, dat vooral gericht is op kennisoverdracht, deels of grotendeels zou kunnen vervangen.¹ Aangezien kennis veranderlijk is en zich steeds ontwikkelt, zou je – in deze

zienswijze – studenten beter kunnen leren hoe ze zelf kennis kunnen verwerven, bijvoorbeeld door reflectie, zelfsturing of het raadplegen van digitale bronnen.

In hedendaagse discussies over de plaats van vaardigheden in het juridische onderwijs speelt de notie van de *T-shaped lawyer* een centrale rol. Deze notie verwijst naar een nieuw type jurist dat klaar is voor de vele uitdagingen die de maatschappij hem of haar stelt of nog gaat stellen

In hedendaagse discussies over de plaats van vaardigheden in het juridische onderwijs speelt de notie van de *T-shaped lawyer* een centrale rol.² Deze notie, eveneens uit de Verenigde Staten overgewaaid, verwijst naar een nieuw type jurist dat klaar is voor de vele uitdagingen die de maatschappij hem of haar stelt of nog gaat stellen. Om goed op de toekomst voorbereid te zijn, moeten juridische professionals op de hoogte zijn van technologische ontwikkelingen, vertrouwd zijn met verschillende wetenschappelijke disciplines, kunnen omgaan met ethische dilemma's, enzovoorts. Daartoe moet de opleiding niet alleen diepgaande kennis van het bestaande recht bieden –

* Prof.dr. B.M.J. van Klink is hoogleraar Methoden van recht en rechtswetenschap aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

1 Voor een kritische reactie op deze claim, zie E. Meester, S. Bergsen & P.A. Kirschner, 'De holle retoriek van 21st century skills. Hoezo is kennis minder belangrijk?', *ScienceGuide* 22 december 2017, beschikbaar via: www.scienceguide.nl/2017/12/holle-retoriek-21st-century-skills/.

2 In haar (tweede) oratie gaat Elaine Mak uitgebreid in op deze notie: E. Mak, *The T-shaped Lawyer and Beyond. Rethinking legal professionalism and legal education for contemporary societies* (oratie Utrecht), 2017 beschikbaar via: www.researchgate.net/publication/331022253_The_T-shaped_Lawyer_and_Beyond_Rethinking_legal_professionalism_and_legal_education_for_contemporary_societies.

3 M. Snoep, A. Croiset van Uchelen, J. Rijlaarsdam, M. Ulrici & B.B. Visser, 'Opleiding jurist moet breder', *NRC Handelsblad* 17 maart 2014.

Foto: Manon Heinsman | © Ars Aequi

4 Eerlijk gezegd heb ik hieraan zelf bijgedragen met de *Pleitwijzer*, waarin verschillende 'tips en trucs' worden gegeven voor het pleiten in de rechtspraak; zie: A. Broekers-Knol, B. van Klink, M. IJermans & W. Witteveen, *Pleitwijzer: Succesvol pleiten in de praktijk*, Amsterdam: Prometheus 2019. Andere voorbeelden zijn: M. le Fèvre & M. Huls, *Met recht bedreven! Oefeningen juridische vaardigheden*, Bussum: Uitgeverij Coutinho 2019; en M.M. Mok, *Juridische vaardigheden*, Groningen: Noordhoff Uitgevers 2019. In *Juridisch wijzer hanteren* Ankie Broekers-Knol en ik een meer geïntegreerde benadering, waarbij juridische vaardigheden (zoals informatie zoeken) worden behandeld in directe relatie tot het positieve recht, de rechtsstaat en de Europese Unie, zie: B. van Klink & A. Broekers-Knol, *Juridisch wijzer: De staat, Europa en het recht. Praktische handleiding juridische vaardigheden*, Amsterdam: Bert Bakker 2012.

de 'staander' in de T – maar ook aandacht besteden aan meer algemene kennis en vaardigheden – de 'ligger' in de T. Ook vanuit de Nederlandse rechtspraktijk klinkt de roep om een bredere academische vorming:

'Met uitsluitend kennis van het recht kunnen zij [te weten: advocaten, rechters en andere juristen, BvK] complexe problemen niet langer oplossen. Een echtscheidingsadvocaat moet begrijpen wat de psychologische impact is van een scheiding. Een rechter moet gevoel hebben voor de maatschappelijke effecten van zijn beslissing. Een bedrijfsjurist moet weten wat de financiële gevolgen zijn van een contractbreuk. Basiskennis van psychologie, sociologie, politicologie en economie is onontbeerlijk. Alsmede academische vaardigheden als analytisch denken, argumenteren en interpreteren.'³

De vraag is nu hoe het vaardighedenonderwijs in de rechtenopleiding er in de toekomst uit zou moeten zien. Moet er meer aandacht komen voor 'moderne' vaardigheden als communiceren, onderhandelen en leidinggeven? En welke ruimte blijft er over voor 'klassieke' vaardigheden als schrijven, presenteren en analyseren? Is het juridische vaardighedenonderwijs toe aan een upgrade? Het antwoord op deze vragen hangt met name af van welke opvatting men heeft over aard en doel van de rechtswetenschap, de relatie met de (rechts)praktijk, het object van onderzoek en de te hanteren methoden. Ter verheldering van de discussie zal ik in deze bijdrage een Vaardighedenkwadrant presenteren, waaruit verschillende

opties voor de verdere ontwikkeling van het vaardighedenonderwijs volgen. Voordat ik het Vaardighedenkwadrant behandel (paragraaf 3), zal ik eerst enkele gangbare misverstanden rond vaardigheden bespreken, omdat deze een goede inrichting van het vaardighedenonderwijs belemmeren (paragraaf 2). Tot slot geef ik aan onder welke voorwaarden het vaardighedenonderwijs in mijn optiek het beste verder ontwikkeld kan worden (paragraaf 4).

2 Enkele misverstanden

Er zijn vijf misverstanden over vaardigheden die in discussies over de inrichting van het vaardighedenonderwijs steeds terugkeren. Deze misverstanden worden gevoed door de manier waarop vaardigheden, in het alledaagse spreken en in praktische handboeken, worden voorgesteld als 'competenties' die onafhankelijk van de kennisverwerving en de ontwikkeling van het oordeelsvermogen kunnen worden ontwikkeld.⁴ Ook uit de inrichting van het juridische vaardighedenonderwijs blijkt dat vaardigheden veelal als losstaande activiteiten worden opgevat die in afzonderlijke vakken, naast de positiefrechtelijke en de 'reflexieve' (rechtstheoretische) vakken, worden getraind. Deze misverstanden zijn zo hardnekkig – vermoed ik – omdat ze voortkomen uit het basale onderscheid tussen vorm en inhoud. In de juridische doctrine keert dit onderscheid terug in de tegenstelling die op alle rechtsgebieden wordt gemaakt tussen formeel en materieel recht. In dezelfde lijn worden vaardigheden voorgesteld als louter vorm, dat wil

zeggen een techniek of 'kunstje', en tegenover de inhoud – het geheel aan kennis over het positieve recht – geplaatst. Het onderscheid tussen vorm en inhoud is problematisch, omdat het miskent dat beide noodzakelijk met elkaar zijn verbonden en naar elkaar verwijzen: vorm is niet denkbaar zonder inhoud en inhoud bestaat niet los van de vorm waarin deze gestalte krijgt. Het denken over vaardigheden zit gevangen in het verkeerde frame, waaruit het hoognodig bevrijd moet worden.

Het denken over vaardigheden zit gevangen in het verkeerde frame, waaruit het hoognodig bevrijd moet worden

(i) Een eerste misverstand heb ik hierboven al even genoemd: vaardigheden zijn een snelle route naar succes. Je hoeft alleen maar het 'kunstje' te leren en dan ben je er. Dat is helaas niet het geval. Na het volgen van een pleitcursus, hoe nuttig ook, word je niet meteen een goede spreker. Door het maken van enkele schrijfp opdrachten ga je niet vanzelf beter schrijven. Voor deze en andere activiteiten geldt immers dat je er beter in wordt als je het vaker doet en de feedback van de docent ter harte neemt. Oefening baart kunst.

(ii) Een tweede misverstand is dat vaardigheden alleen het 'hoe' betreffen en het 'wat' er niet toe doet. Bij vaardighedenonderwijs leer je weliswaar op welke manier je een bepaalde activiteit moet verrichten, maar je kunt die activiteit alleen maar op een zinvolle manier uitvoeren wanneer je bekend bent met de context waarbinnen die activiteit plaatsvindt, wat de inhoud, het doel of de pointe ervan is. Bij arrestlezen, bijvoorbeeld, moet je weten wat arresten zijn, waarom ze er zijn, welke rol ze spelen in het rechtssysteem, welke partijen erbij betrokken zijn enzovoorts, voordat je je kunt verdiepen in de opbouw van het arrest.⁵ Zoals de Britse filosoof Michael Oakshott stelt: om te weten *hoe* je iets moet doen, moet je eerst begrijpen *wat* je aan het doen bent.⁶

(iii) Een derde misverstand hangt nauw met het vorige samen: vaardigheden worden vaak gezien – met name in het kader van de *21st century skills* – als louter een techniek die onafhankelijk van of zelfs in plaats van kennisverwerving toegepast kan worden. Je hebt echter kennis van zaken nodig om een bepaalde vaardigheid te kunnen uitoefenen. Het is tegenwoordig vrij eenvoudig om snel veel informatie op internet te vinden (met behulp van bijvoorbeeld Google Scholar); maar vervolgens moet je in staat zijn om de grote hoeveelheid beschikbare informatie te filteren, te interpreteren en te waarderen. Daarvoor is kennis vereist:

'De 21e-eeuwse-vaardighedenretoriek benadrukt dat parate kennis minder belangrijk wordt omdat we door de digitale revolutie toch alle informatie direct kunnen opzoeken. Dit is een fundamentele denkfout. Het omgekeerde is waar. Kennis wordt juist steeds belangrijker om de waarde (betrouwbaarheid, bruikbaarheid, et cetera) van die tsunami aan informatie te beoordelen.¹⁷

Het is dus van belang dat kennis en vaardigheden tegelijkertijd en in samenhang met elkaar worden ontwikkeld. In de figuur van de *T-shaped lawyer* is wel deze combinatie van vaardigheden en kennis te vinden.

(iv) Ten vierde worden vaardigheden, en in het bijzonder de *21st century skills*, opgevat als algemene vaardigheden die overal en op alles toepasbaar zijn, zoals creatief denken en effectief communiceren. Ook dat is een misverstand, want, zo leert de onderwijskunde, algemene vaardigheden bestaan niet.⁸ Vaardigheden hebben, evenals de kennis waarmee ze zijn verbonden, altijd betrekking op een specifiek domein. Het gaat dus om bijzondere vaardigheden die binnen een specifiek domein worden ontwikkeld, in casu het recht: juridische argumentatie, pleitoefening voor juristen, methoden van rechtswetenschappelijk onderzoek, enzovoorts.

(v) Ten slotte kunnen vaardigheden zich lenen voor instrumenteel gebruik of misbruik. Vaardigheden worden in dat geval enkel gezien als een strategisch middel om een bepaald doel te bereiken. Dat was ook al het verwijt dat Plato maakte aan Gorgias, de leermeester van de retorica.⁹ Gorgias leerde zijn leerlingen hoe ze overtuigend konden spreken, zonder kennis over het goede over te dragen; dat is immers het domein van de filosofie, niet van de retorica. Het is evenwel een misverstand te denken dat vaardighedenonderwijs noodzakelijk instrumenteel is en dat een puur instrumentele benadering noodzakelijk het meest effectief is. Wil je op een goede en uiteindelijk ook succesvolle manier gebruik maken van je vaardigheden, dan moet je ook rekening houden met de morele overtuigingen van je publiek. Zoals Quintilianus aangeeft, dient een goed spreker tegelijk een goed mens (*vir bonus*) te zijn.¹⁰ Anders gezegd, een *waardig* jurist is eveneens een *waardig* jurist.

Tegen de gangbare praktijk in om vorm en inhoud zoveel mogelijk van elkaar te scheiden, is het de uitdaging om juridische vaardigheden in het onderwijs niet geïsoleerd aan te bieden als een neutrale techniek of handige kunst, maar contextueel en geïntegreerd te benaderen. Dat betekent, dat juridische vaardigheden worden beoefend en geoefend binnen de institutionele en morele context van het rechtssysteem en niet los maar in directe samenhang met het verwerven van kennis over het recht.¹¹ Hoe dat het beste kan gebeuren en welke vaardigheden daarbij aan bod moeten komen, daarover verschillen de meningen.

3 Het Vaardighedenkwadrant

Het is mijn stelling dat iemands visie op de juiste inrichting van het juridische vaardighedenonderwijs rechtstreeks voortvloeit uit de opvatting die hij of zij heeft over de aard van de rechtswetenschap, wat er moet worden onderzocht, met welk doel en met behulp van welke methoden. Er zijn hierbij grofweg vier mogelijkheden:

A. Rechtswetenschap als juridische dienstverlening
Je kunt de rechtswetenschap, ten eerste, zien als een toegepaste wetenschap die dienstbaar is aan de rechtspraak. De rechtswetenschap heeft in deze opvatting tot doel de rechtspraak te informeren over

5 Zie B. van Klink & A. Broekers-Knol, 'De vergeten kunst van het arrest-lezen', AA 2015, afl. 9, p. 723-728 (AA20150723).

6 Vgl. M. Oakshott, *The Voice of Liberal Learning*, Indianapolis: Liberty Fund 2001, p. 13.

7 Snoep, Croiset van Uchelen, Rijlaarsdam, Ulrici & Visser 2014.

8 Snoep, Croiset van Uchelen, Rijlaarsdam, Ulrici & Visser 2014.

9 In Nederlandse vertaling: Plato, *Gorgias: Een gesprek in Athene 2400 jaar geleden* (vertaald door J. van Gelder), Amsterdam: Bert Bakker 1990.

10 In Nederlandse vertaling: Quintilianus, *De opleiding tot redenaar* (vertaald door P. Gerbrandy), Groningen: Historische uitgeverij 2001, hoofdstuk 12.

11 In paragraaf 4 werk ik dit verder uit.

de actuele stand van zaken in het geldende recht. Nieuwe wetten worden besproken, recente rechterlijke uitspraken worden geanalyseerd en er worden suggesties gedaan ter verbetering van het bestaande recht. Methoden die hierbij worden gehanteerd, zijn met name de traditioneel juridische methoden van rechtsvinding en rechtsvergelijking. De rechtenopleiding is erop gericht studenten voor te bereiden op de uitoefening van een juridisch beroep; meestal staat de rechter daarvoor model en, in mindere mate, de wetgever.¹² Daartoe moeten studenten verschillende basisvaardigheden beheersen, waaronder schriftelijke en mondelinge vaardigheden voor communicatie met praktijkjuristen; informatievaardigheden voor het zoeken en ontsluiten van juridische bronnen; en wat, enigszins misleidend,¹³ 'casus oplossen' wordt genoemd.

Het is mijn stelling dat iemands visie op de juiste inrichting van het juridische vaardighedenonderwijs rechtstreeks voortvloeit uit de opvatting die hij of zij heeft over de aard van de rechtswetenschap, wat er moet worden onderzocht, met welk doel en met behulp van welke methoden

B. Rechtswetenschap als maatschappelijke dienstverlening

Je kunt de rechtswetenschap, ten tweede, ook zien als een toegepaste wetenschap die niet enkel dienstbaar is aan de rechtspraktijk maar die, in meer brede zin, helpt om problemen in de samenleving op te lossen. Het doel is te onderzoeken hoe sociale problemen met behulp van het recht opgelost kunnen worden. Zo nodig wordt naar alternatieve oplossingen binnen of buiten het recht gezocht. Als rechtspraak op een bepaald terrein conflicten eerder versterkt dan dempt (bijvoorbeeld bij echtscheidingen), dan dienen andere manieren van geschiloplossing te worden ingezet, zoals *Alternative Dispute Resolution* (kortweg ADR) of mediation. De rechtswetenschap is in deze opvatting dus een vorm van *social engineering*, ofwel een sociale techniek, die de samenleving beter kan laten functioneren. Het recht wordt hierbinnen opgevat als een instrument voor het oplossen van sociale problemen. Als het instrument niet goed werkt, moet het door iets anders worden vervangen. De methoden die worden gehanteerd, zijn niet alleen de traditioneel juridische methoden van rechtsvinding en rechtsvergelijking, maar vooral sociaalwetenschappelijke methoden van empirisch onderzoek (interviews, surveys, data-analyse, enzovoorts) waarmee de werking van het bestaande recht onderzocht en verbeterd kan worden. In de rechtenopleiding dienen daartoe onder meer de volgende basisvaardigheden te worden getraind: schriftelijke en mondelinge vaardigheden voor communicatie met een breed, niet enkel juridisch publiek; onderzoeksvaardigheden, gericht op het benutten van kennis uit sociaalwetenschappelijke disciplines (zoals sociologie, psychologie en economie) om de sociale

werking van het bestaande recht te bestuderen en te verbeteren; en de vaardigheid van het samenwerken met niet-juristen.

C. Rechtswetenschap als dogmatiek

Ten derde kan de rechtswetenschap, in de lijn van Kelsen,¹⁴ worden beschouwd als een 'zuivere' of fundamentele wetenschap die zich bezighoudt met de bestudering van rechtsnormen. Kennisverwerving is een doel op zichzelf; centraal staat de systematische ordening van het recht. De rechtswetenschap heeft tot taak een systematische beschrijving te geven van het bestaande recht op een bepaald gebied. De rechtsnormen die te vinden zijn in de traditionele rechtsbronnen (verdragen, wetgeving, rechtspraak), worden geanalyseerd en ondergebracht in het rechtssysteem. Net als bij de opvatting van de rechtswetenschap als juridische dienstverlening (onder A), wordt hierbij gebruikgemaakt van de traditioneel juridische methoden van rechtsvinding en rechtsvergelijking. In afwijking van de eerdere opvatting staat juridische dienstverlening echter niet voorop, maar gaat het primair om het in kaart brengen van het positieve recht. Suggesties voor de verbetering van het bestaande recht horen in deze zienswijze niet thuis in de rechtswetenschap. Rechten is een normatieve wetenschap in de zin van Kelsen, dat wil zeggen een wetenschap die rechtsnormen bestudeert zonder hierover een waardeoordeel te geven. Dat valt buiten het bestek van de wetenschap en is aan de politiek. In deze opvatting dienen rechtenstudenten met name de volgende basisvaardigheden te beheersen: informatievaardigheden voor het zoeken en ontsluiten van juridische en rechtswetenschappelijke bronnen; onderzoeksvaardigheden, gericht op het zelfstandig uitvoeren van doctrinair juridisch onderzoek; en analytische vaardigheden ten behoeve van de systematische ordening van het recht.

D. Rechtswetenschap als academische vorming

Ten slotte wordt de rechtswetenschap opgevat als een brede studie naar het recht vanuit verschillende perspectieven. Vertrekpunt is meestal het juridische perspectief, dat vervolgens kan worden aangevuld met inzichten uit diverse andere disciplines, waaronder psychologie, sociologie, filosofie, politieke theorie, literatuurwetenschap, religiewetenschap, geschiedenis, enzovoorts. Evenals bij de vorige opvatting, is het doel om kennis te verwerven en niet om de verworven kennis direct toepasbaar te maken voor de rechtspraktijk (zoals bij opvatting A) of de gehele samenleving (zoals bij opvatting B). In tegenstelling tot opvatting C wordt het recht niet gezien als een gesloten systeem van rechtsnormen. Het recht omvat, behalve rechtsnormen, ook de actoren en de instanties die de normen maken of toepassen, de beslissingen die uit de normen voortvloeien en de handelingen die op basis daarvan worden verricht.¹⁵ De gehanteerde benadering is multidisciplinair. Behalve van de traditioneel juridische methoden wordt er gebruikgemaakt van methoden uit een of meer andere disciplines. Welke methoden dat zijn, hangt af van de hulpdiscipline die bij het onderzoek wordt betrokken. De rechtenopleiding maakt in deze opvatting deel uit van een bredere academische vorming, waarbij het recht in zijn (sociale, politieke, historische, etc.) context wordt bestudeerd. Basisvaardigheden die bij deze meer algemene academische vorming pas-

¹² Vgl. S. Taekema, 'Relative Autonomy: A Characterisation of the Discipline of Law', in: B. van Klink & S. Taekema (red.), *Law and Method: Interdisciplinary Research into Law*, Tübingen: Mohr Siebeck 2011, p. 33-54, op p. 42.

¹³ Alsof de toepassing van het recht op een concreet geval een rekensom betreft die je enkel hoeft 'op te lossen'. Zoals Gadamer aangeeft, is toepassing een complexe hermeneutische activiteit: 'Applikation ist keine nachträgliche Anwendung von etwas gegebenem Allgemeinen, das zunächst in sich verstanden würde, auf einen konkreten Fall, sondern ist erst das wirkliche Verständnis des Allgemeinen selbst, das der gegebene Text für uns ist. Das Verstehen erweist sich als eine Weise von Wirkung und weiss sich als einer solche Wirkung' (H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen: Mohr Siebeck 2010, p. 346).

¹⁴ Zie onder meer H. Kelsen, *Reine Rechtslehre: Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*, Leipzig: Deuticke 1960.

¹⁵ De rechtssocioloog Kees Schuyt beschrijft het rechtssysteem als een driehoek die bestaat uit een ideëel element (de rechtsnormen), een operationeel element (de institutionele vormgeving) en een actueel element (het handelingsniveau), zie: C.J.M. Schuyt, *Recht en samenleving*, Assen: Van Gorcum 1983, p. 11-18.

sen, zijn onder meer: schriftelijke vaardigheden voor communicatie met vakgenoten en niet-vakgenoten; onderzoeksvaardigheden, gericht op het zelfstandig uitvoeren van multidisciplinair onderzoek naar het recht; en argumentatievaardigheden voor debat in een breed wetenschappelijk forum.

In het onderstaande schema heb ik het Vaardighedenkwadrant, zoals ik dat heb ontwikkeld, weer-gegeven. Ik heb de vier verschillende opvattingen gerangschikt op basis van de volgende kenmerken: (1) *aard en doel van de rechtswetenschap*: rechten wordt gezien als hetzij een toegepaste wetenschap, waarbij de dienstbaarheid aan de rechtspraak of de samenleving voorop staat, hetzij een fundamentele wetenschap, waarbij kennisverwerving centraal staat; (2) *object en methode van het onderzoek*, waarmee ik bedoel wat er wordt onderzocht en op welke manier: het recht wordt ofwel monodisciplinair benaderd als een systeem van rechtsnormen ofwel in een bredere context bestudeerd vanuit een multidisciplinair perspectief. Per opvatting heb ik – niet uitputtend¹⁶ – de basisvaardigheden vermeld die in mijn optiek het beste bij deze opvatting passen. Het gaat om een schematische voorstelling, die bedoeld is om de discussie te verhelderen. In de praktijk van het juridisch onderwijs is de situatie natuurlijk minder zwart-wit. Binnen een opleiding bestaan verschillende benaderingen naast elkaar en leggen docenten eigen accenten. Ook kunnen er vanuit verschillende opvattingen dezelfde vaardigheden naar voren worden geschoven, zij het met een ander doel. Communicatieve vaardigheden kunnen bijvoorbeeld worden ingezet om de communicatie te bevorderen met vakgenoten, andere wetenschappers, juristen uit de rechtspraak of niet-juristen. Toch zijn er wel, met enig voorbehoud, enkele tendensen aan te wijzen. Zo legt de rechtenfaculteit in Nijmegen van oudsher de nadruk op een monodisciplinaire bestudering van het recht, die past bij de opvatting van de rechtswetenschap als dogmatiek, terwijl de

Tilburgse rechtenfaculteit een meer multidisciplinaire benadering voorstaat waarbij dienstverlening aan de samenleving wordt nagestreefd. Met de opkomst van *Empirical Legal Studies* (ELS) in zowel onderzoek als onderwijs¹⁷ wint deze tweede benadering gaandeweg aan terrein, onder meer in Maastricht en aan de Vrije Universiteit Amsterdam, waar ik zelf werkzaam ben. De rechtenfaculteiten in Leiden, Utrecht en Rotterdam lijken eerder in te zetten op een brede academische vorming, conform het ideaalbeeld van de *T-shaped lawyer*.

4 De toekomst van het vaardighedenonderwijs

Om tot een goede inrichting van het juridische vaardighedenonderwijs te komen, moet er aan een aantal randvoorwaarden zijn voldaan. Allereerst is van belang, zoals ik hierboven heb betoogd, dat vaardigheden niet louter als een verzameling van neutrale technieken worden gezien waarmee om het even welk kunstje geleerd kan worden. Vaardigheden dienen contextueel en geïntegreerd te worden benaderd. 'Contextueel' wil zeggen dat juridische vaardigheden worden getraind in de institutionele en morele context van het rechtssysteem, zodat voor studenten duidelijk is wat ze aan het doen zijn en waarom. In de rechtenopleiding biedt de rechtsstaat het algemene institutionele en normatieve kader waarbinnen vaardighedenvakken worden gegeven. Als je je verdiept in juridische argumentatie, moet je daarom weten dat argumenteren een essentieel onderdeel is van het juridische proces en dat daarmee de morele waarde van een eerlijk proces wordt gediend. In een rechtszaak moeten beide partijen de kans krijgen om hun zaak te bepleiten, waarna de rechter – als onafhankelijke derde – een oordeel velt. 'Geïntegreerd' betekent dat vaardigheidstraining tegelijk met het verwerven van kennis dient plaats te vinden en hierop moet worden betrokken. Je kunt pas goed argumenteren, als je op de hoogte bent van het

¹⁶ Zo heb ik de vaardigheid van het arrestlezen niet opgenomen, omdat deze in de meeste opvattingen terugkomt en dus weinig onderscheidend is.

¹⁷ Zie hierover het rapport van N. Elbers e.a., *Nationale Stimuleringsactie Empirical Legal Studies*, NSCR juli 2018.

	Rechten als toegepaste wetenschap	Rechten als fundamentele wetenschap
Recht als systeem van rechtsnormen (monodisciplinair)	<p>A. Rechtswetenschap als juridische dienstverlening Doel: Dienstbaarheid aan de rechtspraak</p> <p><i>Basisvaardigheden</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Schriftelijke en mondelinge vaardigheden voor communicatie met praktijkjuristen – Informatievaardigheden voor het zoeken en ontsluiten van juridische bronnen – Onderzoeksvaardigheden, gericht op het benutten van juridische kennis ten behoeve van de rechtspraak – Casus oplossen – Nieuwe <i>skills</i>, zoals technologische bekwaamheid en onderhandelen 	<p>C. Rechtswetenschap als dogmatiek Doel: Systematische ordening van het recht</p> <p><i>Basisvaardigheden</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Schriftelijke vaardigheden voor communicatie met vakgenoten – Informatievaardigheden voor zoeken en ontsluiten van juridische en rechtswetenschappelijke bronnen – Onderzoeksvaardigheden, gericht op het zelfstandig uitvoeren van doctrinair juridisch onderzoek – Argumentatievaardigheden voor debat in het rechtswetenschappelijk forum – Analytische vaardigheden ten behoeve van het interpreteren en ordenen van het recht
Recht in context (multidisciplinair)	<p>B. Rechtswetenschap als maatschappelijke dienstverlening Doel: Oplossen van maatschappelijke problemen</p> <p><i>Basisvaardigheden</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Schriftelijke en mondelinge vaardigheden voor communicatie met een breed, niet alleen juridisch publiek – Informatievaardigheden voor zoeken en ontsluiten van juridische en (rechts-)wetenschappelijke en andere bronnen – Onderzoeksvaardigheden, gericht op het benutten van kennis uit andere disciplines ten behoeve van de samenleving – Sociale betrokkenheid – Samenwerking met niet-juristen 	<p>D. Rechtswetenschap als academische vorming Doel: Breder begrip van het recht</p> <p><i>Basisvaardigheden</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Schriftelijke vaardigheden voor communicatie met vakgenoten en niet-vakgenoten – Informatievaardigheden: zoeken en ontsluiten van juridische en (rechts- en andere) wetenschappelijke bronnen – Onderzoeksvaardigheden, gericht op het zelfstandig uitvoeren van multidisciplinair wetenschappelijk onderzoek naar het recht – Argumentatievaardigheden voor debat in een breed wetenschappelijk forum – Kritisch en creatief denken

geldende recht op een bepaald terrein, dat wil zeggen van alle relevante regelgeving en rechterlijke uitspraken ter zake en rechtswetenschappelijke beschouwingen hierover, want hieraan ontleen je je argumenten.

Vervolgens moet de inzet van het vaardighedenonderwijs, als gezegd, niet zijn om algemene vaardigheden te ontwikkelen, zoals vanuit de hoek van *21st century skills* wordt bepleit. Algemene vaardigheden bestaan niet; het gaat altijd om bijzondere vaardigheden, die binnen een specifiek domein, in een bepaalde discipline, worden ontwikkeld. Bij juridische argumentatie leer je een betoog op te bouwen op basis van argumenten die je ontleent aan het positieve recht op een bepaald rechtsgebied, aan de regels en beginselen die daar gelden. Verder kunnen vaardigheden het beste worden getraind in kleine groepen, waarbij studenten van de docent individueel feedback krijgen op hun vorderingen. Daarbij is het geven én het ontvangen van feedback ook een vaardigheid: de docent moet zijn of haar kritiek constructief en opbouwend overbrengen en de student moet bereid zijn de kritiek te incasseren. Op beide punten is verbetering mogelijk. Bovendien is het belangrijk dat er geregeld wordt geoefend met bepaalde vaardigheden, zoals schrijven of het doen van onderzoek. Als je vaker een paper moet inleveren, leer je steeds beter hoe je juridisch relevante informatie verzamelt en selecteert, hoe je je betoog kunt opbouwen, hoe je op een academisch verantwoorde manier moet formuleren, enzovoorts. Bij evaluaties geven studenten vaak aan dat ze behoefte hebben aan meer schrijfoefeningen. Ik vind ook dat er meer oefeningen met schrijven en, meer algemeen, met het doen van juridisch onderzoek in het curriculum zouden moeten worden aangeboden; in de bestaande traditionele rechtenopleidingen is daarvoor meestal onvoldoende gelegenheid.

Ten slotte is het, *last but not least*, van belang dat er een weloverwogen selectie wordt gemaakt uit het hele scala aan beschikbare (klassieke en moderne) vaardigheden, gebaseerd op een consistente visie op wat de rechtswetenschap is, wat zij zou moeten bestuderen, met welk doel en met welke middelen. Ik heb hiertoe het Vaardighedenkwadrant gepresenteerd bestaande uit vier opvattingen: de rechtswetenschap als A) juridische dienstverlening, B) maatschappelijke dienstverlening, C) dogmatiek en D) academische vorming. Van deze vier opvattingen gaat mijn voorkeur uit naar de vierde – de rechtswetenschap als academische vorming – en ik heb de vaardighedenvakken die ik onder mijn hoede heb, zoveel mogelijk naar deze opvatting proberen in te richten. Ik hecht eraan dat studenten het recht niet enkel beschouwen als een verzameling van gepositieerde regels en beginselen, maar dat zij in staat zijn om het recht in een bredere sociale en normatieve context te plaatsen. Bij deze optie is het echter wel nodig dat er keuzes worden gemaakt: naar welke context wil je in het bijzonder kijken en welke hulpdiscipline(s) betrek je erbij? Onder invloed van ELS is er meer aandacht gekomen voor de sociale context van het recht, waarbij wordt gekeken naar de werking van het recht in de praktijk. Dat is zeker belangrijk. Maar zelf vind ik het ook interessant om te kijken naar de politieke en ethische context van het recht: welke relatie onderhoudt het recht bijvoorbeeld met macht en rechtvaardigheid? Het pleidooi

voor de *T-shaped lawyer* spreekt mij op zich wel aan. Ik vind het een goede ontwikkeling dat rechtenstudenten in hun opleiding niet alleen gedegen kennis verwerven over het bestaande recht, maar ook leren om andere perspectieven erbij te betrekken. Alleen denk ik wel dat je het aantal perspectieven moet beperken. Je kunt niet verwachten dat studenten zich in vier jaar, behalve in de rechtswetenschap, ook nog verdiepen in allerlei andere disciplines, zoals de psychologie, sociologie, economie, filosofie, taalwetenschap, enzovoorts. Anders bezwijkt de rechtenstudent onder de 'ligger' van de T. Ik ben er voorstander van dat studenten in de master zelf een keuze kunnen maken uit een reeks 'Recht en'-vakken, bijvoorbeeld: Recht en maatschappij, Recht en markt, Recht en politiek, Recht en rechtvaardigheid, en Recht en literatuur. Dan kunnen zij kennismaken met de taal van een andere discipline en de daarbinnen gehanteerde methoden, waardoor ze met nieuwe ogen naar het positieve recht en de rechtswetenschap gaan kijken. Bij de masterscriptie kunnen ze vervolgens deze multidisciplinaire benadering van het recht verder verkennen en verdiepen.

Het juridische vaardighedenonderwijs is geen statisch gegeven. Uitgaande van de vier opvattingen kunnen er nieuwe vaardigheden worden ontwikkeld en bestaande vaardigheden op een nieuwe manier worden ingevuld

Het juridische vaardighedenonderwijs is geen statisch gegeven. Uitgaande van de vier opvattingen kunnen er nieuwe vaardigheden worden ontwikkeld en bestaande vaardigheden op een nieuwe manier worden ingevuld. Zo ligt het voor de hand dat er vanuit de opvatting van recht als juridische dienstverlening meer aandacht wordt gevraagd voor technologische vaardigheden en de vaardigheid van het onderhandelen, omdat de rechtspraktijk daarom vraagt. Recht als maatschappelijke dienstverlening zal meer inzetten op vaardigheden als communicatie en samenwerking met niet-juristen en sociale betrokkenheid, want daarmee wordt de band met de samenleving versterkt. Recht als dogmatiek omvat vooral klassieke vaardigheden, maar ook die kun je op een nieuwe manier aanbieden. Hoe kun je bijvoorbeeld in het digitale tijdperk het beste (juridische) informatie zoeken, selecteren en waarderen? Bij academische vorming, tot slot, is het de uitdaging om op een contextuele en geïntegreerde wijze het kritisch denken en de creativiteit te bevorderen. Hierbij kunnen beproefde middelen worden ingezet, zoals de socratische methode,¹⁸ maar ook nieuwe methoden worden verkend, zoals het gebruik van spelelementen in het onderwijs (ook wel *gamification* genoemd¹⁹) en de *thinking hat-method*,²⁰ waarbij studenten een casus benaderen vanuit verschillende perspectieven (naast een traditioneel positivistisch perspectief, bijvoorbeeld ook een feministisch, LGBTI- of een postkoloniaal perspectief). Zo bezien heeft het vaardighedenonderwijs nog een mooie toekomst voor zich.

18 Voor een nieuwe toepassing van deze klassieke methode in het juridisch onderwijs, zie: J.R. Abrams, 'Reframing the Socratic Method', *Journal of Legal Education* (64) 2015, afl. 4, p. 562-585.

19 'Gamification' wordt omschreven als 'the use of game design elements in non-game contexts'. Zie hierover S. Kim et al., *Gamification in Learning and Education*, Cham (Zwitserland): Springer 2018.

20 De *thinking hat-method* is bedacht door Edward de Bono. Sokhi-Bulley heeft deze methode – op een nogal afwijkende, maar wel interessante wijze – ontwikkeld voor het juridisch onderwijs, zie: B. Sokhi-Bulley, 'Alternative Methodologies: Learning Critique as a Skill', *Law & Method* 2013, afl. 2, p. 6-23.